

גיליון מספר 47 – מאי-יוני 2019

טיפים שימושיים לכתיבה - משולחנו של צוות העברית באכסניית הלשון במכללה¹

התאהבתי בה..... בלשון העברית.

מטה-לשון ביצירות ספרות לילדים

המונח 'מטה-לשון' (Metaslanguage) מלמד על היכולת לחשוב על המהות, על המבנה ועל התפקיד של הלשון ולהשתמש בה באופן המורה על ידע זה בדקדוק ובתחומים שונים בלשון.

הבלשן הידוע יאקובסון במאמרו (בתרגום: 'בלשנות ופואטיקה', תשמ"ו)² קובע את הפונקציה המטה-לשונית (Meta-Linguistic) כאחת מתוך שש הפונקציות של התקשורת בלשון. לדבריו כל תהליך של רכישת שפה ובעיקר תהליך רכישת שפת-אם כרוך בשימוש רב במטה-לשון. לקביעתו כל הדוברים משתמשים בפונקציה זו מדי יום ביומו גם כדי להיטיב את התקשורת, למשל השאלה המטה-לשונית: "למה אתה מתכוון כשאתה אומר 'למידה'?" מטרתה לברר את משמעות המילה כך שתהיה נהירה ומדויקת לשני הצדדים בשיחה.

שימוש במטה-לשון מוצאים גם בתחומי דעת נוספים, למשל, ספרות, פסיכו-לינגוויסטיקה ועוד, ובהתאם לכך נגזרות ההגדרות למונח זה.

בלשון הספרות המיועדת לילדים ניתן למצוא שימוש רב במטה-לשון, למשל ביצירה של מילים חדשות (חידושי מילים) לצרכים שונים ולמטרות שונות, פעמים רבות לצורכי חריזה.

אברהם שלונסקי בספרו 'עלילות מיקי מהו', 1947, עמ' 18 יוצר שם לשפת התרנגולות – **תְּרַנְגוּלִית**.³ יצירת השם-החידוש על פי דרך העברית ביצירת שמות השפות מעידה על ידע בלשון - ידע מטה-לשוני. חידוש זה יוצר חריזה, האהובה על הילדים: לְהִשְׁלִיט – **תְּרַנְגוּלִית**.

כִּי נֶאֱחָ לְבָרְכָבֶלֶת
קוֹקוֹרִיקוֹ לְהִשְׁלִיט,
כִּי נֶאֱחָ לְתְּרַנְגֶלֶת
לְדַבֵּר תְּרַנְגוּלִית.

כך גם נורית זרחי בשירה 'הנעל שלא היה לה בעל', בתוך: חרצן בפה, 1971, עמ' 28 יוצרת שמות בנקבה: **עֶרְדָּלֶת** ו**סַנְדָּלֶת** (באחת הדרכים שהלשון מאפשרת) - חידושי לשון למנעלים. דוגמה זו מעידה על ידע בדקדוקה של הלשון.

¹ די"ר עדית שר מרכזת האכסניה

² בתוך: סמיוטיקה, בלשנות, פואטיקה מבחר מאמרים. עורכים איתמר אבן-זוהר וגדעון טורי. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 138-165.

³ הניקוד בכל הדוגמות כבמקור.

בָּאוּ בְּנֵי הַמְּשֻׁפָּחָה וְסוֹבְבוּ בְּמַעְגָּל –
עֲרֻדָּתָם וְסִנְדָּתָם מִגְּפִים וְעֲרֻדָּל,
שְׂמֵחִים שֶׁלְּבוּ שְׂרוּכִים, עִמָּם קִפְצָה הַטָּף,
וְגַם הַעֲבָרִים מְחֵאוּ שָׁם כָּף.

מוצאים היגדים מטה-לשוניים שונים שעניינם לשון (דוגמות בהמשך).
היגדים כאלה בספרות ניתנים למיון לסוגים שונים על פי כוונת היוצר:

1. היגד מטה-לשוני 'ישיר'

ההיגד ה'ישיר' מביא עיסוק באופן ישיר בלשון או במונח הלקוח ממנה בצורתו המפורשת, למשל, להבחנה שבין לשון **דבורה** ללשון **תקנית**, המכונה בשיר **עברית צחה**, כותב ע. הלל ביצירתו 'הכי פחסה', מתוך: שלום לך פרת משה רבנו, 1977, עמ' 26 את השורות הבאות:

אֶבֶל הַכִּי פָחְסָה זֶה גִּיּוֹק בְּמַרְקָה,
שֶׁבְּעֵבְרִית צָחָה נִקְרָא מִקָּה!

כתיבה זו מרחיבה את אוצר המילים של הילד מצד אחד, ומצד שני מכוונת ללמדו בדרך 'ישירה' ובאופן המתאים לגילו את תופעת המשלב בלשון.

שלונסקי, בספרו אני וטלי בארץ הלמה, ביצירה 'למה זה נקרא חמסין', 1957, עמ' 30, 'מברר' ענייני כתיב כדוגמת, **סִמָּד וְלֹא שִׁין**, שכידוע בימינו אין ביניהן הבדל בהגייה, וניקוד שעניינו השימוש ב**חִירִיק**:

קֶדֶם-כֹּל, מְאֹד תְּמוּהָ,
שִׁישׁ חִירִיק בְּחִמְסִין;
וְשִׁנִּית, אֶמּוֹר: מְדוּעַ
דִּנְקָא סִמָּד וְלֹא שִׁין.

כתיבה זו מלמדת את הילד בדרך 'ישירה' לדרוש ולחקור בעניין מבנה המילה (המורפולוגיה).

2. היגד מטה-לשוני 'עקיף'

ההיגד ה'עקיף' עוסק, אומנם, בתופעה מן הלשון, אך אינו מכנה אותה בשמה כפי שצוין בדוגמות לעיל, למשל, שלונסקי, באותה היצירה בעמ' 31, מברר את מקור השם 'חִמְסִין', כלומר את האטימולוגיה (מוצא המילה) של השם מבלי להזכיר את המונח המפורש:


אֵז חֲשַׁבְתִּי וְחֲשַׁבְתִּי
וּתְשׁוּבָה כְּזֹאת הַשְּׁבִתִּי:
"זֶה בְּשֵׁם עֲצֵמוֹ נִרְמָז:

החמסין הוא מחמס!

כי חומס הוא אַת הַלַח
מְכַל רָגַב וְזָלַז,ּ
מִכְבֵּשׁ כָּל צִיץ פּוֹרַח
וְחוֹמֵס מִמְנו טַל.

וְחוֹמֵס בְּלִי נְמוּסִין, -
וּמִזָּה הַשֵּׁם חֲמִסִּין!"

כתיבה זו מלמדת את הילד בדרך 'עקיפה' 'בלבוש' אחר מקור השם 'חמסין' – פן נוסף של עיסוק בלשון; המשורר במודע אינו מספק את התשובה המדעית למקור השם (שם המספר 50 [בערבית] לציון ימים חמים במדבר), משום שהילד עדיין אינו בשל לכך.


3. היגד מטה-לשוני 'עקיף לכאורה' 

ההיגד מלמד על מודעות ללשון שיש לכותב; כמו בהיגד ה'עקיף' (2) גם בסוג זה אין שימוש במונח מן הלשון, ואף אין כוונה לעסוק בענייני לשון.

ע. הלל, בספרו: בוקר טוב, 1961, עמ' 28 כותב:

אַבָּא הִנְרָקוֹת רוֹחֵץ,
מְלַפְפוֹן אֲנִי קוֹצֵץ,
וּבִינְתִים הַסֵּלֵט
מִסֵּתֵלֵט לְאַט־לְאַט.

המשורר יוצר את הפועל-החידוש 'מסתֵלט' שיש ביצירתו ענייני לשון (גזירת שורש משם [סלט] ויציקתו בתבנית הפועל [התפעל]), אך אין בכוונתו ללמד את הילד 'שיעור בלשון', ומכאן ה'לכאורה'.

4. היגד מטה-לשוני 'לכאורה' 

ההיגד עושה שימוש, אומנם, במונחים מן הלשון אולם הוא מכוון לאמירה אחרת (שעניינה אינו לשון). בהיגדים מן הסוג הזה מונחי הלשון עשויים להוות בסיס למטאפורות ולדימויים.

כאלה הן, למשל, יצירותיו של אלתרמן בספרו התיבה המזמרת, 1958: 'מעשה בחיריק קטן' ו'מעשה בפ"א סופית';

מעֵשָׂה בְּפ"א סוֹפִית (עמ' 26)

יום אָהד מימי חפֿש, בְּהִיּוֹת
הַסְּפָרִים בְּטֵלִים
בְּקֶרֶן זְוִית,
הַתְּחִילוּ כָּל הָאוֹתִיּוֹת
מִתְּנִירוֹת בְּפ"א סוֹפִית.
[...] שְׁמַחוּ הָאוֹתִיּוֹת (כִּי קָץ
לָבוֹן בַּשְּׁעָמוֹם) וּבְקוֹל עֲלוֹ
קִפְצוּ עַל הַמְּצִיָּאָה, הַחֲלוּ כְּלִפְלוֹ, מֵאַהֲוִי וְעַד זְשֻׁר'ץ,
בְּפ"א סוֹפִית לְהַתְּקַלֵּס.
[...] אָמְרוּ: "אִם גַּם נִסְכִּים כִּי שֶׁקֶר
הַחֵן וְשׂוֹא יָפִי הַתְּאֵר,
דִּי אָפִיָּה! דְּגִמָּה מִבְּהִקֵּת
לְהַתְּנַשְׂאוֹת־שְׂאִיר־כְּמוֹהָ" -- [...]

מַעֲשֵׂה בְּחִירִיק קָטָן (עמ' 46)

[...] כִּד הוֹסִיף הוּא לִישֵׁב רַב יָמִים בְּשִׁלּוֹה,
עַד כִּי פָעַם שָׁמַע שִׁיחַת שְׁתֵּי אוֹתִיּוֹת:
"אוֹתוֹ חִירִיק? שְׁטִיּוֹת. סִתָּם בְּרִיָּה עֲלוּבָה.
סִתָּם רַב־שֶׁבֶכְתָּב. תֵּג מְגַבֵּל וְהַדִּיּוֹט.
לֹא יַחֲלַם. לֹא יִשְׁאַף. לֹא יִתְאַוּ. לֹא יִשְׁוֶה
אֶפְלוֹ אֶת קֶצֶה
קוֹצוֹ שֶׁל יוֹד."

זֹאת הַחִירִיק שָׁמַע וּבִלְבוֹ שָׁמַר.
הוּא דָּבָר לֹא דָּבָר. אֵדָּ עַת לִלְקָה רֹד
קָם הוּא חֲרָשׁ
נָטַל לוֹ מִקַּל מְסָמָר
וְחָגַר
וְצִיּוּד
[...] - - [...]

ביצירות אלה יש שימוש במונחים מן הלשון (כמודגש - שמות העיצורים פ"א, יו"ד, תנועת החיריק ועוד) אך הכוונה אינה עיסוק בענייני לשון כי אם ביחסים בחברה, ביחס ל'אחרי' ל'שונה'; ויש הרואים בהן אף אמירה על סטראוטיפים להבדל שבין דמות אישה ודמות גבר (כפי שנתפס באותה תקופה) ועל כן העיסוק הוא בעניין חברתי-מגדרי ולא בלשון.